

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11(1) 2024

Mass Communication Special Issue
Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 10.11.2024

Kabul tarihi | Accepted: 10.12.2024

Yayın tarihi | Published: 15.12.2024

Allahverdi Məmmədli

<https://orcid.org/0009-0009-7936-5507>

Professor, Baku State University, Faculty of Journalism, Department of Multimedia and Electronic Communication, Azerbaijan, allahverdimmammadli1956@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Məmmədli, A. (2024). Şuşa zirvəsindən işıq saçan bədii söz sərrafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Mass Communication Special Issue*, 11 (1), 76-86.

Şuşa zirvəsindən işıq saçan bədii söz sərrafı

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın və bütün türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada doğulmuş, bədii söz sənətimizin sarsılmaz sütunu olan görkəmli yazıçı-dramaturq, mollaşərəddinçi ədib Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılıq yolundan bəhs edilir. Əbdürrəhim bəy o şəxsiyyətlərdəndir ki, UNESCO-nun görkəmli şəxsiyyətlər siyahısına daxil edilmiş və 2020 -ci ildə anadan olmasının 150 illik yubileyi təntənə ilə qeyd edilmişdir. Məqalədə əsas məqsəd Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ömür yolunu vərəqləmək, bədii yaradıcılığını eimi təhlilə cəlb etməkdir. Bu yaradıcılığın məziyyətlərini və özünəməxsus cəhətlərini araşdırmaqdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycan xalqının dəyər verdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, həyatını və yaradıcılığını Azərbaycan xalqının inkişafına, Azərbaycan dilinin qorunmasına sərf etmişdir. Millətini sivil görmək onun yaradıcılığının əsas qayəsi idi. Məqalədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyatı araşdırılır, yaradıcılığına nəzər salınır. Əsasən, mollaşərəddinçi ədib kimi yaradıcılığı təhlil obyektinə çevrilir. Belə bir elmi nəticəyə gəlinir ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ictimai həyatdan tutmuş məişət həyatınadək bütün məqamlarda azərbaycanlılı yüksəkdə görmək arzusu ilə yazıb-yaratmışdır. O, əsərlərində mollaşərəddinçiliyə daim sadıq qalmış, Vətənin azadlığına, xalqın

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

oyanışına, müstəqil düşünməsinə, haqqı nahaqdan seçməsinə, ana dilinin geniş yayılmasına və qorunmasına səy göstərmişdir.

Açar sözlər: *Şuşa, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, “Molla Nəsrəddin”, vətən, millət, ana dili*

A literary metaphor shining from the summit of Shusha

Abstract

The article discusses the life and creative path of Abdurrahim bey Haqverdiyev, born in Shusha, the cultural capital of Azerbaijan and the entire Turkic world, the unshakable pillar of our literature, the supporter of Molla Nasreddin, a prominent writer-dramatist. Abdurrahim Bey is one of the names included in the list of UNESCO's distinguished personalities and whose 150th anniversary of his birth was enthusiastically celebrated in 2020. The main purpose of the article is to examine the life journey of Abdurrahim Bey Haqverdiyev and comprehensively analyse his artistic creativity. It aims to explore the values and unique aspects of creativity. He devoted his life and creativity to the development of the Azerbaijani people and the preservation of the Azerbaijani language. The life and works of Abdurrahim bey Haqverdiyev are analysed in the article. It is scientifically concluded that Abdurrahim bey Haqverdiyev wrote and created with the desire to see Azerbaijanis at the top in every field from public life to daily life. In his works, he always remained faithful to the ideology of Molla Nasreddin and defended such goals as the freedom of the homeland, the awakening of the people, free thought, choosing the right from the wrong, the spread and protection of the mother tongue.

Keywords: *Shusha, Abdurrahim bey Haqverdiyev, Mullah Nasreddin, homeland, nation*

Giriş

2020-ci ilin mayında Azərbaycan ədəbiyyatının gökəmli nümayəndəsi, böyük dramaturq, nasir, publisist, teatr təşkilatçısı, tanınmış ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin anadan olmasının 150 ili tamamlandı. Ədibin adının UNESCO-nun 2020-2021-ci illər üçün görkəmli şəxslərin və əlamətdar hadisələrin yubileyləri siyahısına daxil edilməsi çoxəsrlik ədəbiyyatımızın parlaq siması olan ədibin mənəvi sərvətlərimizi və ali ümumbəşəri dəyərləri özündə təcəssüm etdirən humanist ruhlu yaradıcılığının lazımınca və yüksək qiymətləndirilməsinin aydın təzahürüdür.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaşadığı dövrdə milli özünüdərk, Vətənin istiqlalı, millətin oyanıb öz haqqını tələb etməsi, ana dilinin yad təsirlərdən qorunması, gözəl milli adət-ənənələrə sədaqət kimi amillərə diqqət artırdı. Şübhəsiz ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də bədii yaradıcılığı bu amillərdən qaynaqlanırdı. Azərbaycan reallığının böyük simalarından və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin saygılı nümayəndələrindən biri kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı xalqı ilə bir yerdə olmağın, ağrı-acılarını bircə yaşamağın, səmimi dərdləşməyin və xalqını böyük inkişafda görmək arzusunun bədii təcəssümüdür. Təkcə

Azərbaycanın deyil, bütövlükdə Şərqi qəflət yuxusundan oyanmasına güclü təsir göstərmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının özü və onun əsasında yaranan ədəbi məktəb və bu məktəbin nümayəndələri yüz illik tarixi dövrü aşaraq müasirliyini, aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin tanınmış nümayəndələri sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adı xalqımız və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən böyük ehtiramla çəkilir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim Firudin Hüseynov yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcıları – Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Məmməd Səid Ordubadi və başqalarının durduğu cərgədə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin öz yeri, öz xidmətləri var” (Hüseynov, 1984).

Azərbaycan reallığının böyük simalarından və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin görkəmli yazarlarından biri kimi “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bədii yaradıcılığı xalqı ilə dərsləşmək və onu böyük tərəqqiyə, təkamülə yetirmək vasitəsi olmuşdur” (Mütəllibov, 1988). Vətəni istiqlal qovuşdurmaq, millətini tərəqqiyə çatdırmaq, ana dilinin gözəlliyini qorumaq arzularının gerçəkləşməsi üçün Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev bir tərəfdən bədii nəsrin, dramaturgiyanın imkanlarından, digər tərəfdən mətbuatın və xüsusilə “Molla Nəsrəddin” tribunasından məharətlə istifadə etmişdir.

1. Həyatı

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində silinməz izi olan, dramaturq, nasir, publisist, teatr təşkilatçısı, ictimai xadim Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 17 may 1870-ci ildə Şuşada rus və fars dillərini bilən məmur Əsəd bəyin ailəsində anadan olmuşdur. Üç yaşında atası vəfat edir. Anası ərə gedir. Onu bir müddət əmisi Əbdülkərim bəy saxlayır. Əmisi Əbdülkərim bəy də varlı və savadlı olub. Ancaq 5 yaşında əmisi də vəfat edir. Acınacaqlı günlər yaşamaq olub. Əmisi arvadının və onun qardaşının şiddətinə məruz qalır. Evdən qaçır və anasının yanına gedir. Ögey atası Həsənəli bəy onu öz oğlu kimi qəbul edir, tərbiyəsinin və təhsilinin qayğısına qalır. Rus dilini ona ögey atası Həsənəli bəy öyrədir. 1881-ci ildə Şuşada rusdilli realni məktəbə daxil olur. Sonra atalığı Həsənəli bəyin köməyi ilə Tiflisə gedir və orada 1890-cı ildə “Realni Məktəb”də təhsilini başa vurur. Tiflis mühiti onun dünyagörüşündə mühüm rol oynayır... Burada tamaşalara baxır və teatra marağı yaranır.

1891-ci ildə ali təhsil almaq üçün Peterburqa gedir. Yol Mühəndisləri İnstitutunda təhsilə başlayır. Ədəbiyyata olan marağı təhsilini yarımçıq qoymasına və Peterburq Universitetinin Şərqişünaslıq fakültəsində dinləyici kimi iştirak etməsinə səbəb olur... Peterburqda özü demiş “mükəmməl teatro” görür. Məhz elə Peterburqda ilk teatr əsərlərini “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” (1892) komediyasını və “Dağılan tifaq” (1896) faciəsini yazır. Əbdürrəhim

bəy Haqverdiyevin ictimai – siyasi fəaliyyəti də zəngindir. Peterburqda yaradılmış Qarabağın yetim uşaqlarına, yoxsul və aclıq çəkən ailələrinə yardım edən “İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin əsas təşkilatçılarından olmuşdur. 1899-cu ildə, Peterburqda universiteti bitirdikdən sonra Şuşada və Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Şuşada ilk “Şərq konserti”ni təşkil etmişdir. 1905-ci ildə Yelizavetpol (indiki Gəncə) quberniyasından Birinci Dövlət Dumasının üzvü seçilmiş, 1906-cı ilin sonunadək Peterburqda yaşamışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Azərbaycanın ilk operasının ilk dirijoru kimi tarixə düşmüşdür. Bu opera 1908-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulan Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası idi. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həm də tədqiqatçı olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatını və ədəbi irsini araşdırmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadənin yubiley tədbirlərinin təşkilatçılarından olmuş və onun anadan olmasının 100 illiyi şərəfinə “Xəyalət” adlı pyes yazmışdır. 1916-1917-ci illərdə Tiflisdə “Şəhərlər İttifaqının Qafqaz bölməsinin xəbərləri” jurnalının redaktoru olmuş, Borçalı qəzasının komissarı seçilmişdir. 1918-1919-cu illərdə Gürcüstan parlamentində deputat kimi Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıları təmsil etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Dağıstanda diplomatik nümayəndə kimi fəaliyyət göstərmiş, Ermənistanda səfir işləmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan Dövlət Teatrının komissarı, Dövlət Kinematografiya Komitəsi İncəsənət şöbəsinin müdiri təyin olunmuşdur. 1921-1930-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini və Azərbaycan dilini tədris etmişdir. Universitetin Şərq fakültəsinin katibi vəzifəsində işləmişdir. 1924-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Ədəbi fəaliyyətinə, mədəni quruculuq sahəsində xidmətlərinə görə 1928-ci ildə ona Azərbaycan SSR-in Əməkdar İncəsənət Xadimi fəxri adı verilmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1933-cü il dekabrın 11-də Bakıda ürək xəstəliyindən vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur.

2. Mollanəsrəddinçi ədibin yaradıcılığına bir nəzər

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hekayələrində tipik obrazlar yaradır və həmin obrazlar vasitəsilə milləti özünü dərk etməyə, istiqlalını qazanmağa, inkişafa hazırlayır. O, milli kolo-ritdən, milli məişətdən çıxış edərək ya bunu bəyənir, təbliğ edir, ya da köhnəliyi tənqid edib, yeniliyi duymağa çağırır. Bu mənada ədibin portret yaradıcılığı üzərində dayanmaq olar. Məsələn, ədib tipik bir azərbaycanlıyı, - *“Şeyx Şəbanı elə canlı və real rəsm etmişdir ki, biz onu nə vaxtsa, hardasa görmüş kimi çox yaxından tanıyıyıq. Şeyx Şəbanın azərbaycanlı xarakterini... bütün aydınlığı ilə görə bilirik”* (Mütəllimov, 1981, s. 31-32).

Yazıcının digər əsərlərində yaratdığı ağ çuxalı, ağ arxalıklı, buxara papaqlı, gümüş kəmərlili, baməzə təbiətli, məğrur Mirzə Səfər, qarasaçlı, qaragözlü və “qara telli” Haqq

Mövcud, əynində qədim sazəndələrimizin milli geyimi olan sənət fədaisi tarzən Cavad, habelə ədibin zəngin həyat müşahidəsi və fantaziyasının köməyi ilə nəzərimizdə canlandıra bildiyi onlarla belə surətlər xalqımızın ictimai tarixindən, keçmiş məişət tərzindən, etnoqrafik əlvanlığından zəngin məlumat verir, öz zamanları haqqında maraqlı hekayələr danışirlar! Biz də bu surətlərin şəxsi xarakteri ilə çox yaxından tanış olduğumuz üçün onların taleyini bütün əsər boyu böyük maraq və həyəcanla izləyir, sevinc və kədərləri ilə yaşayırıq. Məhz belə orijinal surətlər silsiləsi, xarakterlər qalereyası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi bədii yaradıcılıqda mahir portret ustası kimi şöhrətləndirmişdir. Ədib bədii portretdən mürəkkəb insan xaraekterinin tam açılmasında, psixoloji təhlildə əlverişli və qüvvətli bir vasitə kimi məharətlə istifadə etmiş, bəzən də onun ən səciyyəvi əlamətlərini məhz bu yolla aşkara çıxara bilmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin bu əsərdə yaratdığı tipik obrazlar bütöv bir xalqın mənəvi dünyasının bədii təqdimi kimi azərbaycançılıq ideyasına xidmət edir. Bədii əsərdəki ideyanın həllində ordakı surətlərin fərdi və ictimai taleləri, arzu və idealları, əməlləri başlıca vasitədir. Müəllif fikri, adətən, əsərdəki surətlər vasitəsilə öz ifadəsini tapmış olur. Sənətkar əsərinin ideyasını özü üçün konkretləşdirdiyi kimi, həmin ideyanın bilavasitə “icraçıları” olan surətləri də canlı bir insan kimi konkret və aydın şəkildə görməyi və göstərməyi bacarmalıdır. Çünki bədii əsərlər müxtəlif talei, müxtəlif xarakterli insanların həyatına dair ibrətli lövhələrdən, insanlıq haqqında sənətkar ideallarının bədii təəcəssümündən ibarətdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığın bu keyfiyyətlərini özündə yaşadan sənətkardır. Qeyd edək ki, ədibin jurnalda fəaliyyəti mövzuları və problemlərin qoyuluşu baxımından birbaşa azərbaycançılıqla əlaqədardır. O, dövrü, zamanı, hadisələrin məcrasını çox gözəl anlayan bir ziyalı kimi redaksiyasına qədəm qoyduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının tribunasından maksimum istifadə etməyi bacarmışdı. .

Bütövlükdə, molla nəsrəddinçilərin gücü onların böyük ictimai idealları ilə bağlı olduğu kimi, bu yazıcının da yaradıcılıq taleyi xalqla bağlıdır. Onun ictimai idealları sırasında Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi, xalqın mənəvi inkişafı, milli adət-ənənələrin, ana dilinin qorunması ön sıralarda dururdu. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz xalqının potensial gücünə bələd idi. Çünki o, *“öz xalqını və torpağını, onun qədim mədəniyyətini, tarixini, ədəbiyyatını çox yaxşı bilən, bütün qabiliyyətini, istedadını, milli tərəqqi və intibah yolunda əsirgəməyən vətəndaş sənətkar olmuşdu”* (Mütəllimov, 1981, s. 31-32). O, özünün irili-xırdalı bütün əsərlərində millətinin mənəvi dəyərlərinin qorunması, onun zənginləşdirilməsi, dünya dəyərlərini saf-çürük edərək azərbaycançılıq amillərinin gücləndirilməsi problemlərini önə çəkmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev felyetonları və satirik hekayələri ilə öz ideallarının xalqda gerçəkləşməsinə cəhd göstərmişdir.

“Molla Nəsrəddin”in əməkdaşları sırasında xalqı yaxşı anlayan və onun dərdlərinə əlac axtaran bir ədib kimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev sözü özünə silah seçmişdir. Jurnalın yaradıcısı və ideya rəhbəri Cəlil Məmmədquluzadə “Xatiratım”da yazırdı: “Molla Nəsrəddin” tək bir nəfər müəllifin əsəri deyil, “Molla Nəsrəddin” bir neçə mənim əziz yoldaşlarımın qələmlərinin əsərinin məcmuəsidir ki, mən də onların ancaq ağsaqqal yoldaşyam” (Məmmədquluzadə, 1985, s. 66). Bu “ağsaqqal yoldaşın” yaradıcılıq işində ən çox söykəndiyi ədiblər sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xüsusi yer tutur. “Molla Nəsrəddin”in müqtədir nasirlərindən, bədii gülüş ustası Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Xortdan, Ceyranəli, Mozalan bəy imzalarını qəbul etmişdi” (Hüseynov, 1986, s. 22). Onun Azərbaycan xalqının kamilləşməsi, pis adət və ənənələrdən uzaqlaşması məqsədi ilə qələmə aldığı “Cəhənnəm məktubları”, “Marallarım” silsiləsindən satirik hekayələri, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi” əsəri jurnalın səhifələrində işıq üzü görmüşdür. Mollanəsrəddinçilərin hamısının əsas ideali Azərbaycan, onun inkişafı olmuşdur. Mövhumat, cəhalət, ədalətsizlik, insan hüquqlarının tapdanması, milli azadlıq uğrunda mübarizə, imperiya qüvvələrinin ifşası, savadsızlıq kimi mövzular bu ədiblərin qələmindən çıxıb insanı, cəmiyyəti yeniliyə aparırdı. Lakin elə mövzular da vardı ki, bunların bədii ifadəsi heç də hamıda uğurlu alınmırdı. Məsələn, insan azadlığı, azyaşlı qızların qoca kişilərə ərə verilməsi, çoxarvadlılıq, siğə və s. kimi pis adətləri ifşa edən ayrıca qələm ustaları vardı. Bu qələm sahibləri sırasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin də adı çəkməlidir. Onun bu mövzularda olan felyeton və hekayələri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin jurnalda dərc olunan “Xortdanın cəhənnəm məktubları” öz cəsarəti, qaldırdığı problemləri, mövzu aktuallığı və nəhayət, bədii sənətkarlığı ilə fərqlənir. Onun “Molla Nəsrəddin”ə qədər də mətbu yaradıcılığı vardı. 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi “Ata və oğul”, “Aydın şahidliyi” hekayələrində insanın xislətində olan naqislikləri ifşa ilə onu kamilliyə çağırırdı. *“Molla Nəsrəddin” kimi qüdrətli bir jurnalın fəaliyyətə başlaması isə onun bədii nəsrinə... geniş meydan açmışdır*” (Mütəllibov, 1988, s. 101-102). Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin nəsr əsərləri azərbaycançılıq, vətənsəvərlik ideyaları ilə zəngindir. İnsanı buxovlayan fanatizmə qarşı mübarizə, azadlıq, müstəqillik, bərabərlik arzuları, elmə, təhsilə, mədəniyyətə çağırış, Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğuna və savadsızlığına etiraz məsələləri bu yaradıcılığın əsasını təşkil edir. *“Bədii söz sənəti, ümumiyyətlə, insanı kamil görmək missiyası daşıyır. Bu missiyanı həyata keçirmək üçün isə bədii söz sənətkarları iki mühüm yol seçirlər: Tənqid və ifşa etməklə, təqdir etməklə...”* (Məmmədli, 1998, s. 95). Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev özünün lirik-psixoloji nəsr əsərləri ilə

bərabər “Mirzə Səfər”, “Çeşmə”, “Qiraət”, “Bomba”, “Mütrüb dəftəri”, “Acından təbib”, “Pir”, “Seyidlər ocağı” və başqa hekayələrində “Molla Nəsrəddin” ruhuna uyğun olaraq məhz ikinci yolu – ifşa yolu ilə kamilliyə çağırmaq yolunu tutmuşdur.

Ədibin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti ictimai xarakterinə, qoyduğu problemlərə və üslubuna görə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin misilsiz nümunəsidir. Bu povestdə yazıçı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitinin bədii portretini yaratmışdır. Povestdə mühitin doğurduğu ictimai qüsurlar, eybəcərliklər satirik üslubda ifşa olunmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalında hissə-hissə dərc olunan bu povest artıq ədibin bir sənətkar kimi estetik ideallarının göstəricisidir. Bu ideallar sırasında isə povestin təqdim etdiyi millətin kamil millət olması arzusudur. Millətin oyanması, haqqı nahaqdan seçməsi, qanunsuzluqlara göz yumması bir azərbaycançı yazıçı kimi onun tələp etdiyi əsas qayə idi.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda müəllif xüsusi bir ustalıqla xalqın bir sıra hallarda özünün-özünə gətirdiyi bəlalardan, pis adətlərin, ədalətsizliyin, qeyri-insani keyfiyyətlərin qrotesk ifşasının şahidi olur. Müəllifin o dünyaya səyahətindən əvvəl Bakıdan Şuşaya gedərkən yol boyu gördükləri rus inqilabçı-publisisti Aleksandr Radişşevin “Peterburqdan Moskvaya səyahət” əsərindəki eybəcərliklər qədər ağır və məşəqqətlidir. Bu yollarda insanların bir-birini aldatması, oğurluq, quldurluq, “mömünlərin” firılcaqları ifşa olunur.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin poetikasını tədqiq edən professor Təhsin Mütəllibov doğru qeyd edir ki, “bu əsərdə əsas məqsəd feodal-patriarxal Azərbaycanın ən ciddi və tipik ictimai qüsurlarını, eybəcərliklərini konkret bədii lövhələr və obrazlar vasitəsi ilə göstərmək, siyasi-ictimai uyğunsuzluqların səbəb və səbəbkarlarını izah etmək, tanımaqdır” (Mütəllibov, 1988, s. 120). Müəllifə görə xalq bu səbəb və səbəbkarları görüb tanısa, onun sivil dünyaya qovuşması tez baş verər. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ziyalılığının əsas məqsədi isə azərbaycanlı sivil görmək arzusu olmuşdur. Bütün bunlar “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və onu təmsil edənlərin azərbaycançılıq ruhuna uyğun idi. Təsədüfi deyil ki, “*Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin hekayəçilik fəaliyyəti... xüsusən, “Molla Nəsrəddin”in nəşrindən sonra başlanır*” (Hüseynov, F. vd., 1982). s. 171). “Xortdanın cəhənnəm məktubları” da həmin dövrün məhsuludur. Azərbaycanda özünü göstərən gerilik, varlı-yoxsul münasibətlərinin fəsadları, saxta din xadimlərinin bəd əməlləri tənqid edilir. Həm də bunlar tipik portretlər qalereyası ilə təqdim olunur.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” satirik portretlərlə zəngindir. Bu satirik portretlərdə milli xüsusiyyətlər-azərbaycançılıq keyfiyyətləri qabardılır. İstər müfəssəl olsun, istərsə müxtəsər, satirik portretlərin demək olar ki, hamısında ədibin surətə olan mənfi münasibəti, hətta

kinayəsi çox aydın və qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Daha doğrusu, belə hallarda bədii portret həm də əlverişli ifşa vasitəsinə çevrilir. Məsələn, *“Bu şəxs həm də Qocaqurd mahalının bəylərindən idi. Yoğun cüssəli, yoğun sifətli, qırmasaqqal, boyunun gödəkliyindən başı iki çiyinlərinin arasında gizlənmiş, çuxasının qolları əllərini örtmüş, şalvarının yuxarısı dar, aşağısı enli, yerişi və danışığı vüqar və təmkinli, amma söz demək istəyəndə ağızdan zəhrimar axırdı və ilan dilinə oxşar bir dil çıxarırdı”* (Haqverdiyev, 2005, s. 2, 70). Bu təsviri oxuduqda nəzərimizdə çox yöndəmsiz və eybəcər bir sima canlanır. Həmin surətin fiziki əcaibliyi geyimindəki yöndəmsizliyini çox yaxşı tamamlayır. Yerişindəki və danışığındakı lovğalığı onu daha gülünc göstərir. Lakin ədib özünün mənfi münasibətini daha kəskin deməyi lazım bilir və təsvirin sonunda onu açıq rüsvay edir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev obrazın təsvirində portret detallarından istifadə etməyi çox sevir. Belə hallarda surətin zahiri görkəminin mükəmməl təsviri verilmir. Yalnız ən zəruri, səciyyəvi əlamətlərindən bəzisi nəzərə çatdırılır. Bu üsula, əsasən, ikinci, üçüncü dərəcəli surətlərin təsvirində təsadüf olunur. Məsələn, *“Meydanda bir nəfər dəllək mənim diqqətimi cəlb elədi. Bu adamın nə başında, nə də sifətində dərman üçün bir tük yox idi. Boyu azından bir sajen”* (Haqverdiyev, 2005, s. 2, 34). Xortdanın Ağdam bazarında rast gəldiyi usta Qulunun tamam tüksüz sifəti və bir sajenlik boyu oxucuda gülüş doğurur. Bu dəlləyin qarşısına çıxdığı kəndlilərin başını zorla qırmaq adəti də nəql edilərkən o, daha gülünc görünür. Beləliklə, kiçik bir parçada surətin gülünc xarakteri və görünüşü haqqında çox yığcam və dəqiq təsəvvür yaranır.

Başqa bir misal. *“Bir nəfər arıq, uzunboğaz, başı şapkalı, əynində bozarmış serqut, təxminən qırx sinində şəxs, qabağında bir istəkan dişləmə çay, tez-tez yumruğunu yerə döyüb burnunu çəkərək onunla yanaşı oturmuş tənüməd, yoğun, qarasaqqal bir hampa kəndli ilə mübahisə eləyirdi”* (Haqverdiyev, 2005, s. 2, 20). Burada işdən qovulmuş kənd “uçitəli” ilə bir hampanın çox xəsis detallarla təsviri verilmişdir. Kənd “uçitəli” “baş şapkalı” və “əynində bozarmış serqut” olması ilə seçilir. Bu portret detallarının hamısı müəyyən bir məqsədə - azərbaycançılığa xidmət edir. Əslində, bütün bunlar azərbaycanlının özü-özünü tanımasına, çirkinliyini, eybəcərliyini görüb, ondan imtina etməsinə yönəlib. Bu isə azərbaycanlıyı qü-sursuz, kamil görmək arzusundan, ədibin azərbaycançılıq niyyətindən irəli gəlir.

Ədibin “Molla Nəsrəddin”dəki başlıca mövzuları real həyatın və vaxtı keçmiş münasibətlərin tənqidindən ibarətdir. *“Öz vətəni olan Qarabağda, sonralar İslam Şərqiində müşahidə etdiyi cəhaləti, haqsızlıqları kəskin satira atəşinə tutan, kəndli və əsnafın avamlığını təbii bir gülüslə biza söyləyən ədib böyük bir dövrü xarakterizə edən hekayələrində əlvan tiplər*

silsiləsi yaratmış və bunlara ümumi simvolik bir ləqəb verib “maral” adlandırmışdır” (Hüseynov, F. vd., 1982, s. 171). Əsərdən kiçik bir parça da onun haqqında təəssürat yaratmağa qadirdir: *“Hər yer mənim marallarımın doludur. Gözəl marallarım, göyçək marallarım... Hacı marallarım, kərbəlayi marallarım, məşədi marallarım, molla, rövzəxan, bəy-xan marallarım. Başları qapazlı, üzləri tüpürcəkli marallarım...”* (Haqverdiyev, 1971, s. 1, 55). Böyük tədqiqatçı-alim və yazıçı Mir Cəlal və ədəbiyyatşünas Firuddin Hüseynov Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Marallarım” əsəri barədə yazıblar: *“Bizim heç birimiz istəmirik və istəməzdik ki, ata-babalarımız bu əsərdə göstərilən dəhşətli aləmdə yaşamış olsunlar. Madam ki, bu, bir həqiqət imiş, biz cahil keçmişə, bizi gözübağlı saxlayanlara dərin nifrət edirik, qəzəblənirik. Biz ədibin hekayələrindən ayrı nəticə çıxarıyıq: köhnə cəmiyyətin mirası olan o cəhalət dəhşətlərinə son qoymaq, onun qalıqlarını məhv etmək üçün camaata, lap avam camaata kömək etmək, ən uzaq və kənar guşələrdə, hətta ən geridə qalmış adamları da o köhnə həyatın cəngəlindən, qalıqlarından xilas etmək uğrunda daha inadla, daha kəskin mübarizə aparmaq lazımdır”* (Hüseynov, F. vd., 1982, s. 172). Bu mübarizə millətin azad yaşaması uğrunda böyük savaşı tərkib hissəsidir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının öncüllərindən idi. Nöqsanları ifşa yolu ilə aradan qaldırmağa üstünlük verirdi. *“Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev müəllim ruhlu, tərbiyə verməyi sevən, əxlaq üzərində çox düşünən yazıçıdır”* (Haqverdiyev, 1971, s. 1, 12). Yalançı və firıldaqçı adamların cəmiyyətə, məişətə gətirdiyi pozğunluğu ifadə edən “Qıraət” əsərində avam, sadələvh, eyni zamanda məsum, sədaqətli arvadını aldadıb “qıraət” öyrənmək adına aşnası Nataşanın yanına gedən və üstəlik “müctəhid” adına yazıq arvadına hazırladığı plovu da götürüb kef məclisinə aparən “Maşaduşka”-nı (Məşədini) müəllif tipik bir surət səviyyəsinə təsadüfən qaldırmayıb. Müəllif Məşədi Qulamların bu əxlaqını ifşa edərkən elə onun öz dili ilə qanmazlıq məqamlarını da ortaya qoyur: *“Allah kəssin müsəlmanın (azərbaycanlının-A.M.) evini, eşiyini, diriliyini, səliqəsini! Gözəl xörəkləri ortalığa bir sifətdə çıxarırlar ki, adamın ürəyi ağzına gəlir. Qab çirkli, süfrə bir halətdə ki, itin üstünə atsan, qudurub qaçar. Qasıqlar sınıq, iki ildən yuyulmamış əl dəsmalı... Tfu... Gedirsən Nataşanın evinə, süfrə qardan ağ, cəngəl-bıçağın şafəqindən göz qamaşır... Ağ libaslı, ağ döşüklü qulluqçu, gözəl səliqə ilə xörəyi ortaya çıxarır. Nataşa özü paltarlarının ən lətifini geyib, gəlib əyləşir, ustolun başında... di gəl arvad ölmüş, hər nə yarar paltarı var geyir toya, hamama, yasa gedir. Evdə də adamın qabağında türkmən dilənçisi kimi dolanır. Üst-başından bozbaş iyi gəlir...”* (Haqverdiyev, 1971, s. 1, 175). Bu bədii parça azərbaycanlı məişət məqamında başqa xalqlarla müqayisədə çox tipik ifadə

etməkdədir.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin”ə sədaqətli olduğunu jurnalın Bakı dövründə də sübut etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə ilə məslək dostluğunu həmişə saxlamış, jurnalın müdafiəçisi olmuşdur. Onun sovet dövründə yazdığı əsərlərinin mayasında molla-nəsrəddinçilik ruhu yaşayır. Ədibin “Ağac gölgəsində”, “Ədalət qapıları”, “Köhnə dudman”, “Yoldaş Koroğlu” pyeslərində, “Söhbət”, “Diş ağrısı”, “İlanə” hekayələrində cəmiyyətdə olan mənfi hallar kəskin tənqid olunur. Yazıcının dili aydın, rəvan və şirindir. Əsərləri folklorla zəngindir.

Nəticə

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev həyatı və yaradıcılığı onun haqqında müəyyən nəticələrə gəlməyə əsaslar yaradır. Zəngin və örnək ola biləcək ömür yaşayıb. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak edib. Ədəbiyyatşünas, pedaqoq, redaktor, teatr təşkilatçısı, əməkdar incəsənət xadimi, drijor, deputat, səfir və ən nəhayət, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olub. Bütün bunlar həm şəxsiyyət kimi, həm də ədib kimi onun mükəmməl dünyagörüşünün və geniş erudisiyasının göstəricisidir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığının elmi təhlili göstərir ki, o, Azərbaycan realist ədəbiyyatını və maarifçi-demokratik fikrini yeni mərhələyə qaldıraraq milli düşüncənin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb. Ustad sənətkar öz yaradıcılığında tipik obrazlar, orijional surətlər silsiləsi, xarakterlər qalareyası yaradıb. Ədib həqiqətən, mahir portret ustası idi. Vətəni, millətini sonsuz məhəbbətlə sevən yazıçı xalqın arzu və istəklərini əsərlərində dolğun əks etdirib. Millətini mədəni oyanışa və tərəqqiyə səsləyib. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev milli ideyanın – azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcısı olub. Vətəninin taleyini, millətinin müqəddəratını düşünüb. Azərbaycan türkünü sivil görmək arzusu ilə yazıb-yaradıb. Azərbaycan dilinin ən böyük təəssübkeşi olub. Onun şirinliyini, gözəlliyini ədəbiyyata gətirib, qoruyub, inkişaf etdirib. Elmi araşdırmadan belə bir qənaət hasil olur ki, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığı öz mövzusu, məzmunu və milli ideyası ilə dünən də aktual idi, bu gün də aktualdır, sabah da aktual olacaq.

Ədəbiyyat

Haqverdiyev, Ə. (1971). *Seçilmiş əsərləri*, (C.I). Azər nəşr.

Haqverdiyev, Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. (C.II). (tərtib edəni və ön sözün müəllifi K. Məmmədov). Lider.

Hüseynov, F. vd. (1982). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Maarif.

Hüseynov, F. (1984, 20 noyabr). *Xalq faciələrinin ustad ifadəçisi*. Ədəbiyyat və incəsənət

qəzeti, 44.

Hüseynov, F. (1986). *Molla Nəsrəddin və molla nəsrəddinçilər*. Yazıçı.

Məmmədquluzadə, C. (1985). *Əsərləri*, (C. VI). Azər nəşr.

Məmmədli, C. (1998). *Çağdaş Azərbaycan nəsrinin inkişaf meylləri*. Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Mütəllibov, T. (1981). *Sənət duyğuları*. Yazıçı.

Mütəllibov, T. (1988). *Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin poetikası*. Yazıçı.